

Herpetofaunan i Kvismaren

Anders Sjökvist

Kvismaren är vida känt för sitt fågelliv. Det är också sedan lång tid väldokumenterat. Tyvärr är så inte fallet inom herpetologin – läran om grod- och kräldjur. Här är tystnaden i det närmaste total. I en för Kvismaren ny studie presenteras här resultaten från den första säsongens fältarbete. Författaren arbetar som projektanställd vid Länsstyrelsen i Örebro.

Bakgrund

Den för vårt land unika massförekomsten av huggorm och snok vid Öby kulle har jag endast vid ett tillfälle funnit omnämnd i litteraturen (Åkeby 1985) – och då endast i förbifarten. Anonymiteten gäller även för traktens herpetologer. Dessa har tillsammans med lokalbefolkningen bevarat ormarna i en muntlig tradition.

Egna och andras observationer pekade på att ormpopulationen vid Öby kulle visat en negativ populationsutveckling under många år. Nationellt har man också påvisat en nedåtgående trend för snoken som härigenom blivit hotklassad (Ahlén & Tjernberg 1992). Snoken är trots allt en relativt vanlig art vid Kvismaren, vilket möjliggör meningsfulla studier av allmän karaktär.

Syfte

Det ursprungliga syftet med ormprojektet var att i en framtid försöka fastställa populationsstatus hos Kvismarens snokar och huggormar. Med andra ord antal, reproduktion, överlevnad, födotillgång o dyl. Med tanke på den ringa kunskap som finns om snoken, utökades projektets inriktning till att även gälla ren grundforskning rörande denna art. Stora kunskapsluckor finns inom områden som

vandringsmönster, fortplantningsbiologi och bevarandeåtgärder.

Projektet drivs i nära samarbete med Claes Andrén, Zoologiska institutionen vid Göteborgs universitet. På Länsstyrelsens uppdrag har även resterande arter av grod- och kräldjur inventerats i mån av tid. Detta har varit bra, dels för att skapa ett jämnare arbetsflöde vid t ex regniga perioder, dels har flera arter likartade biotoppreferenser och man får härigenom många uppgifter "gratis" vid ormetandet. Den största fördelen anser jag dock vara att man kan få en samlad bild över den lilla djurgrupp som herpetilerna utgör. Till del är det också en bild över predatorer och bytesdjur.

Metodik vid ormmärkning

Ur forskningssynpunkt är det ett absolut måste att på ett säkert sätt kunna identifiera de olika individerna inom populationen. Märkningen måste dessutom vara enkel att utföra och inte heller innebära lidande för den märkta individen. Ormar har tidigare märkts med diverse opålitliga och tveksamma metoder såsom färgning, kolsyrebränning, bukplåtsklippning och brickmärkning.

En metod som på senare år blivit mycket utbredd är märkning med microchip, s k

PIT (Passive Implanted Transponders). Microchipet består av en individuellt präglad koppartråd som är innesluten i glas. En scanner skickar ut en signal som besvaras av microchipet och en alfanumerisk kod kommer upp i displayen. Principen är i stort sett densamma som i butikernas streckkoder. Stora fördelar är att varje kod är unik samt chipets ringa storlek (12x2 mm). Dessutom är livslängden mycket lång. Tyvärr är priset på scanner och chip ganska högt. Fördelarna överväger dock i så hög grad att vi valt denna märkmetod till ormprojektet.

En mycket vanlig missuppfattning rörande denna metod är att man kan pejla in de märkta individerna med hjälp av scannern. Detta går inte, utan fungerar endast som individmärkning där varje enskild individ måste infångas på nytt vid varje mättillfälle. Förväxling sker alltså med telemetristudier som är något helt annat. Praktiskt sker märkningen genom att man med hjälp av en grov kanyl sticker ett litet hål i bukväggen under en bukplåt. Med hjälp av injektionskanylen fixeras ett chip i snittytan. För att undvika skador på inre organ masseras chipet in i bukhålan. Rätt utförd tar själva märkningsproceduren ett fåtal sekunder och ormen visar heller inga tecken till lidande. Det senare är mycket viktigt både ur djuretisk och forsknings-synpunkt. Små juveniler och individer med allvarliga skador undviker jag att märka.

Resultat

Sammanlagt märkte jag 258 snokar och 76 huggormar under våren och sommaren 1993. Andelen återfynd var för snok 11.6 procent och för huggorm 21 procent. Det längsta återfyndet av snok var Öby kulle – Fiskinge (3100 m) och för huggorm Öby kulle – Vallen vid Lövholmen (1700 m).

Här följer exempel på några levnadsöden: En subadult snokhane (nr 4311) märktes vid Öby kulle 30 april och var då normal-

färgad, dvs grå med gula nackfläckar. Den 2 juni påträffades hanen, vid Banval-len 200 m S Rysjötornet, i slutfasen av en hudömsning och hade då blivit helt melanistisk (svart). Snoken påträffades åter vid Öby kulle 4 augusti.

En gravid huggormshona (771C) märktes 25 april och vägde då 155 gram. Jag kunde följa henne hela sommaren och hon gick stadigt upp i vikt till 172 gram 4 augusti. Hon påträffades återigen 17 augusti och hade då fött sina ungar. Häri-genom hade kroppsvikten minskat till 74 gram. Den 9 oktober återfanns hon i utkanten av Öby kulle. Jakten hade varit framgångsrik och vikten hade då ökat till 124 gram.

En subadult huggormshane (07D9) från Öby kulle vägde den 3 april 30 gram. Under sommarsäsongen hamnade han tydligen "mitt i skafferiet". Då han påträffades 9 augusti på Vallen mellan västra pumpen och Lövholmen hade vikten gått upp till hela 67 gram. Vandrigen tillbaka till Öby kulle tog därefter ca 40 dygn och kostade honom 5 gram i viktminskning. Tilläggas bör att denna individ är ett extremfall gällande viktökningen.

En snokhona (8551) som fångades under födosök i undervattensvegetation vägde 130 gram. Därefter spydde hon upp en större vattensalamander och tre st åker-grodor. Bytet hade en sammanlagd vikt av 30 gram.

Båda ormarterna är förvånansvärt ortstrogna när det gäller valet av övervint-ringsplats. Många individer påträffas på exakt samma plats på hösten som föregå-ende vår.

Störningar

En mycket oroande utveckling är det stora antalet skadade snokar vid Öby kulle; 23 procent (n=130). Detta översti-ger vida de övriga undersökta övervint-ringsplatserna vid Kvismaren. Dessutom

Ormdata samlas in av Anders Sjökvist.

Foto: Stig Nyström/Nerikes Allehanda

fann jag ytterligare några individer som var så allvarligt skadade att märkning måste uteslutas. Den vanligaste skadan var avslagna svansar, följt av skador på kroppssidorna och sticksår (tänder?). Vad kan då orsakerna till detta vara?

Min personliga bedömning är att svaret måste sökas bland mänskliga aktiviteter vid Öby kulle. Stenar rasar från branterna, man kliver bland stenar under vilka snokarna gömmer sig, upprepat petande på ormama med grillpinnar och liknande tillhyggen. Biltrafiken på parkeringen tar dessutom en viss "tribut" i form av döda och skadade individer.

Jag har däremot inte funnit några skadade huggormar. De förföljs, i bokstavlig mening, av nyfikna och oförstående människor under den tid på året då de är mest störningskänsliga – parningstiden på våren. Tyska undersökningar (Völkl 1992) har visat att huggormen är mycket känslig för störningar på sin övervintringsplats och parningsplats, vilken ofta är densamma.

Dessa störningar är kanske orsak till att endast ett fåtal melanistiska individer ingår i Öby kullens huggormspopulation (5 procent), medan siffrorna på övriga platser ligger mellan 33–47 procent. Svenska undersökningar (Andrén & Nilson 1981) påvisar högre predation på melanistiska individer pga sämre kamouflage. Jag menar med andra ord att besökare vid Öby kulle lättare får syn på melanistiska huggormar och kan härigenom störa dessa individer i högre grad än de normalt färgade. Detta äger rum under parningstiden och kan leda till ett minskat antal parningsmöjligheter för svarta individer, med sämre reproduktion som följd.

Alla dessa störningar är mycket allvarliga och kan som ensam faktor på längre sikt knäcka snok- och huggormspopulationen vid Öby kulle. Detta får inte ske, då Kvismarens ormar i flera hänseenden är unika

(beteenden pga biotopförhållanden). Öby kulle är som övervintringsplats utan motsvarighet i kanske hela Europa. För orrmstudier erbjuder Kvismaren mycket idealiska förhållanden. Den årliga koncentrationen av övervintrande individer till speciella platser underlättar märknings- och återfångstmetoden som tillämpas av ormprojektet.

Övriga arter

För övriga herpetilarter är bilden något blandad. Glädjande nog finns på flera platser vid Kvismaren en rik förekomst av **skogsödla**, samtidigt som man skönjer en viss tillbakagång för arten i riket som helhet. Den förekommer i de mest skilda miljöer, även om torra sådana föredras. Man kan iakttaga en viss anpassning till ett liv i Kvismarens våtmarker. Simförmågan är t ex väl utvecklad. Jag har också gjort flera observationer där individer dykande undkommer en fara.

Kopparödlan är en art som bör hållas under viss uppsikt då numerären verkar vara i vikande. Dess levnadsvanor i samband med solexponering gör den mycket utsatt för fottramp och cykelöverkörning. Vallarna och grusåsarna är de främsta biotoperna i Kvismaren.

Den **vanliga paddan** lyste med sin framvaro ända fram till slutet av september, då jag upptäckte två exemplar som uppehöll sig i Öbystugans närhet i troliga övervintringsärenden. Denna ringa förekomst av padda är anmärkningsvärd och jag är därför mycket tacksam för tips om paddobservationer vid Kvismaren, både gamla och nya sådana.

Vanlig groda har en mycket besvärlig situation i slättbygderna och Kvismaren utgör inget undantag. Ett fåtal spridda individer har hittats inom reservatet och i dess omgivningar. Fiskinges strandskogar är ett undantag. Här finns en relativt liten, men reproduktiv population som bör ha hög skyddsstatus. Hotbilden är här en

En av 258 märkta snokar vid Kvismaren 1993.

Foto: Stig Nyström/Nerikes Allehanda

redan beviljad avverkning av delar av strandskogen. Centrala delar av Sörön har en mycket liten population av vanlig groda som vid avverkning isoleras från metapopulationen i Fiskinge.

Åkergrodan har en betydligt starkare numerär, men även här är Fiskinge i en klass för sig, speciellt maden och dammarna vid plattformen. Det är ingen tillfällighet att tranorna går i denna del av reservatet. Stora reproduktiva snokhonor har jag endast funnit här, mycket pga grodrikedomen. Övriga delar av reservatet har betydligt svagare populationer av åkergroda.

Vissa till synes idealiska biotoper är i det närmaste tomma på grodor, exempelvis Hammarmaden och Åslaholmen. Här finns fog att misstänka lekvattnens kemiska sammansättning och en mycket hög fiskpredation. Situationen är allvarlig då många av våra våtmarksarter är predatorer på grodor i varierande grad.

Liten och stor vattensalamander är akut hotade av olika orsaker. Biotopförstöring och introduktion av småspigg har slagit ut populationen vid Hammarparkeringen. Graven strax NV Öby kulle, som till för ett par år sedan hade en fin population, är idag nästan helt utslagen – tusentals småspigg finns här idag. Grusupplaget vid Fornskinnsmossen och en mindre vattensamling NO om Östra Fågelsjön har idag svaga, men reproducerande populationer. Jag har lämnat förslag till Länsstyrelsen om ett akut åtgärdsprogram för att rädda dessa två arter kvar i området.

Åtgärder i framtiden

Jag kommer i min rapport till Länsstyrelsen att yrka på en betydligt mera omfattande avspärming av Öby kulle än tidigare. Situationen är rent ut sagt bedräglig – en "skamfläck" för det i övrigt fina reservatet. Allmänhetens intresse för ormarna är mycket stort och många är dessutom bekymrade över nuvarande situation.

Mänskliga störningar kan på sikt knäcka den stora ormpopulationen på Öby kulle. I framtiden kommer en större del av området att spärras av.

Foto: Kent Larsson

Småspiggen är ett stort problem både som predator och som konkurrent. Åtgärder måste till för att stoppa vidare expansion. Fortsätter nuvarande utbredningstakt dröjer det inte länge innan småvattnens grod- och salamanderpopulationer är borta. Håvning av småorganismer i undervisningssyfte måste begränsas. Romkorn som fastnar i håvarna kan överleva och på så sätt överföras till nya vatten.

Många åtgärder är nödvändiga för herpetilernas del. Trots det är jag positiv inför framtiden då övriga inblandade parter visat ett positivt intresse. Den i många hänseenden unika Öby kulle måste betraktas som en mycket stor resurs som vi skall vara rädda om och inte minst vara

stolta över att ha här i Närke.

Litteratur

- Ahlén, I & Tjernberg, M. 1992. Artfakta – Sveriges hotade och sällsynta ryggradsdjur. Uppsala.
- Andrén, C & Nilson, G. 1981. Reproductive success and risk of predation in normal and melanistic colour morphs of the adder, *Vipera berus*. *Biological Journal of the Linnean Society* 15:235–246.
- Völkl, W. 1992. Verbreitungsmuster und Bestandsituation der Kreuzotter *Vipera berus* (Linnaeus 1758) in Nordbayern. *Salamandra*, Frankfurt/M. 28(1):25–33.
- Åkeby, S. 1985. Exkursionsguide för Kvismaren. I *Kvismaren – och fåglarna*, 25 år med Kvismare fågelstation, s 118–127. Örebro.